

- 39 K. Chodykiewicz, Noe czworakiej..., s. [a1].
40 A. Barszczewski, tamże, s. B – B1.
41 Tamże, s. B – B1.
42 S. Baczewski, tamże, s. 207 - 208 . J. W. Zawisza, Panegiryczny druk okolicznościowy epoki stanisławowskiej, Wrocław 1984, s. 118 – 120. M. Kazańczuk, Staropolskie legendy herbowe, Wrocław 1990, s. 23 – 43.
43 J. Niedźwiedz, Nieśmiertelne teatra sławy..., s. 218. M. Kazańczuk, Staropolskie legendy..., s. 10 – 22.
44 S. Baczewski, tamże, s. 208 – 209.
45 A. F. Grabski, Myśl historyczna polskiego oświecenia, Warszawa 1976, s.53 – 54. J. Niedźwiedz, tamże, 213 – 216.
46 A. Barszczewski, Transport złotego Abdanu..., s. A1 – A2.
47 Przyjęcie przez metropolitę sukienki III reguły Zakonu Kaznodziejskiego, oraz uwagi Chodykiewicza, że w alegorycznej postaci drzewa zakon ten wyrósł z Arki Noego na wzgórzach Armenii osiadłej oraz o prastarym pochodzeniu kościoła ormiańskiego K. Chodykiewicz, Noe czworakiej..., s. 14 – 15, 21.
48 J. A. K. Wiśniowiecki, Odgłos żalu..., s. A3, B1.

Анна Макарська,

аспірантка Запорізького національного університету

ЗМІНИ В ЧИСЕЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР ПРОТЯГОМ 20–30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглядається процес нищення православних монастирів на території УРСР, подальша доля будівель та землі, що їм належала. Показано антирелігійну діяльність уряду щодо православних монастирів.

Ключові слова: релігія, православні монастирі, радянська влада, руйнація, зміни, чисельність.

Останнім часом, в умовах незалежності України, церковно-монастирська тематика набула нового звучання. Починаючи з 1991 р., на території України відродилося близько 200 православних монастирів. Дедалі більше дослідників торкаються різних аспектів теми у своїх дослідженнях – як регіоналістичних (наприклад, Ю. Ю. Маринівський [3]), так і узагальнювальних (наприклад, І. Г. Луковенко [2]).

Використовуючи історіографічні здобутки, спробуємо охарактеризувати перебіг антицерковної кампанії та секуляризації монастирського майна на теренах УРСР протягом 20–30-х рр. ХХ ст., звертаючи головну увагу на тогочасні зміни чисельності монастирів.

Зміни в чисельності та розміщенні православних монастирів у межах УРСР упродовж 1920-х років, трансформація та руйнація їх традиційного організаційного устрою були зумовлені чіткими та планомірними діями радянського уряду.

Перемога у боротьбі за владу в жовтні 1917 р. дала більшовикам змогу реалізувати на практиці своє бачення політичного, економічного, культурного розвитку держави. Це стосувалося також і ставлення до релігії [2, с. 178].

Для початку нова влада 23 січня 1918 р. прийняла спеціальний декрет РНК РСФРР «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства», яким проголошувалася свобода віросповідання, а також право не сповідувати жодної релігії. Все майно, що належало релігійним організаціям, оголошувалося народним [4, с. 95–96].

В українському варіанті цього закону, який з'явився через рік (у 1919 р.), пункту про націоналізацію релігійного майна не було, але ще через рік (а саме 3 січня 1920 р.) постановою РНК УСРР «Про погодження законодавчої практики УСРР та РСФРР в питанні про відокремлення церкви від держави» все майно релігійних установ все ж таки націоналізувалося [1, с. 83].

Декрет УСРР «Про передання майна монастирських та інших церковних установ у відання народного комісаріату соціального забезпечення» від 17 травня 1917 р. передавав йому все майно, за винятком храмів та предметів культового призначення, які в підпорядкування місцевих рад [1, с. 87]. Землі та ліси, маєтки та будівлі сільськогосподарського призначення, підприємства, пов'язані з сільським господарством і промисловістю, були віддані під контроль відповідних комісаріатів [2, с. 179].

Культове майно монастирів (як і решти молитовних будинків), що становило історичну, художню або археологічну цінність, а також речі з дорогоцінних металів мали передаватися до державного сховища Народного комісаріату фінансів, а решта речей повсякденного культового вжитку зараховувалися до державного фонду [1, с. 120].

Відомості про кількість монастирів на початок 1920-х рр. уривчасті та суперечливі. Проте, спираючись на дані, одержані відділом культів Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР – «Відомості про кількість монастирів, існуючих і закритих, і число черниць та ченців на терені УРСР на 01.09.1928 р.», встановлено, що усього на початок 1920-х років на теренах радянської України було 108 чернечих обителей. Монастирі діяли у кожному регіоні України, але найбільше їх було на території Київської (20), Шевченківської (11) та Глухівської (7) округ [19, арк. 9]. Така кількість монастирів з їхніми земельними угіддями і приміщеннями не могла залишити радянську владу байдужою.

Для знищення монастирів було підведено відповідну законодавчу базу. По-перше, оскільки жоден монастир не міг проіснувати без землі, приміщень, прибуткових підприємств та майна, то для початку було проголошено про націоналізацію земель, угідь та нерухомості. По-друге, зважаючи на те, що монастирі стали перекваліфікуватися на трудові артілі, сільськогосподарські та виробничі колективи, було опубліковано спеціальний циркуляр до всіх губернських відділів юстиції та земвідділів про монастирські та інші трудові артілі й колективи від 27 серпня 1921 р. [20, арк. 142–144], що унеможливив їхнє існування. По-третє, ще одним заходом радянської влади проти монастирів, зокрема, чоловічих, був наказ про мобілізацію. Все чоловіче населення монастирів у віці 18–40 років підлягало мобілізації та зобов'язане було з'явитись у відповідні заклади [3, с. 95].

За таких умов функціонування монастирів було неможливим. Наступним кроком радянської влади стало використання будь-якого приводу для закриття того чи іншого монастиря. Спочатку, у зв'язку з громадянською війною, насельників обителей звинувачували у зв'язках з білогвардійцями.

Таке звинувачення можемо розглянути на прикладі Мотронинського жіночого монастиря на Черкащині. У своїх мемуарах «Записки старого чекіста» Ф. Т. Фомін докладно розповів про те, що в районі монастиря начебто діяли банди, які убивали комуністів та радянських працівників, крали худобу, грабували мирних жителів, зупиняли поїзди. За словами чекіста, «з решток петлюрівців, махновців, григор'євців» голови бандитських угруповань створили спільний штаб, що розташовувався на території монастиря. Окрім того, стверджувалося, що у монастирі переховувалася нагробована зброя та їжа, а ночами влаштовувалися справжні оргії, під проводом єпископа Никодима та настоятельки монастиря Мотрони. Нібито чоловіки, які там мешкали, були не ченцями, а перевдягненими білогвардійськими офіцерами, а церковний дзвін служив їм за умовний сигнал. Для ліквідації «білогвардійського кубла» були виділені військові підрозділи 2-ї московської бригади і підрозділ спеціального призначення. Вночі, з допомогою двох зрадників (черниці, що захохалась у «білогвардійця», і його самого), насельників монастиря було заарештовано як «бандитів» і «білогвардійців» та під посиленням конвоєм направлено до Харкова, а наступного дня з монастиря виїхав цілий обоз – вивозили нагробовані трофеї (продукти та церковні цінності) [7, с. 135–139].

Таких звинувачень було безліч, а далі усе йшло за відомою схемою – звинувачення у допомозі білогвардійцям або бандитам – націоналізація нерухомості – секуляризація цінностей та вивіз майна і продовольства. Неабияку роль зіграло і вилучення церковних цінностей під час голоду 1921–1922 рр.

У 1923–1924 рр. закриття монастирів радянська влада пояснювала соціальною необхідністю. Наприклад, Черкаська ліквідаційна комісія 4 травня 1923 р. підтвердила своє рішення про закриття Покровського жіночого монастиря та двох церков при ньому, мотивуючи це тим, що вони розташовані на території сільгоспартілі «Труд» і гальмують її колективний розвиток.

З подібною мотивацією 29 червня 1923 р. було закрито Червоногорський жіночий монастир. Його передали відділу місцевого господарства. Протоколом від 22 березня 1924 р. ліквідаційна комісія окрвиконкому постановила віддати частину будівель та весь сільськогосподарський реманент Медведівського Миколаївського чоловічого монастиря у користування сільгоспкомуні «Ленінгай». Рішення аргументували тим, що будівлі та інвентар були вкрай необхідні для розвитку сільського господарства краю.

Та сама ліквідаційна комісія 19 квітня 1924 р. ухвалила рішення про закриття церкви Виноградівського монастиря, оскільки 10 монахів, які жили на його території, не мали права укладати договір про користування храмом, іншими спорудами та майном. Церкву закрили та передали у відання Балаклеївського лісництва, побутові предмети – до дитбудинків, а речі культового вжитку – до окрліквідкому. 21 травня 1924 р. комісія задовольнила клопотання інспектури соціального захисту про розміщення у Мотронинському монастирі сільськогосподарської артілі інвалідів [3].

Так, на 1925 р. було закрито рівно половину тих монастирів, які існували у 1920 р.

У 1925–1927 рр. країною прокотилася ще одна хвиля тотального атеїзму. Тепер у держави напоготові були інші засоби боротьби проти монастирів. Це були засоби боротьби з «нетрудовим елементом» та «мракобіссям».

Наприклад, 30 жовтня 1926 р. закрили Тальянський чоловічий монастир Шевченківської округи – на тій підставі, що на його території розташована сільськогосподарська школа, а церква і ченці «негативно впливають на хід шкільного життя, не кажучи про скрутне становище школи в житловому відношенні». З огляду на це, НКВС розпорядився закрити обитель, переселивши ченців до Уманського чоловічого монастиря [16, арк. 2, 16].

7 липня 1926 р. до Одеського окрадмінвідділу надійшла скарга від дачників продовольчого об'єднання «Харчосмак» з приводу того, що діюча церква Успенського монастиря заважає їхньому нормальному відпочинку. НКВС скаргу задовольнив, заклавши церкву, що так заважала дачникам [17, арк. 11]. Такі звернення всіляких установ діяли в односторонньому порядку – на клопотання віруючих с. Катеринівки про збереження діючої церкви Глинського монастиря Глухівської округи адмінвідділ НКВС відповів відмовою [18, арк. 14].

На початок 1928 р., за даними НКВС, на території радянської України залишилося тільки 9 діючих монастирів: 1 – у Вінницькій округі, 3 – в Дніпропетровській, 2 – у Київській, 1 – у Кременчуцькій, 1 – у Ніжинській, 1 – у Шевченківській. Решта – 99 монастирів вже були закриті [19, арк. 1].

Проте для політичної влади в умовах прискороної сталінської модернізації і цього виявилось замало. На ті монастирі, що залишилися і ледь жевріли, посипалися звинувачення у приховуванні куркульського хліба. Газета «Правда» регулярно сповіщала про випадки, коли при монастирях знаходили хлібні запаси не на один рік. «Правда» від 26 липня повідомляла про приховування черницями Лебединського жіночого монастиря 33 тон хліба та муки [5]. У «Правді» за 4 серпня 1929 р. публікувалася величезна стаття «Не пора ли проверить монастыри?», в якій стверджувалося, що вони продовжують виконувати експлуататорську роль і ховають куркульський хліб, щоб не віддати його за державними цінами для робітників та червоноармійців. Вказувалося на недопустимість подібного явища «після 12 річниці Жовтня» і закликалося покласти йому край. «Правда» пропонувала раціонально використати абсолютно всі монастирські приміщення, а до справи перевірки монастирів залучити робітників і селян [6].

І справді, робітники та селяни, мобілізовані партією на виконання цього завдання, звязано перевіряли чернечі обителі. Жителі Брацлавського району Тульчинської округи надіслали листа до газети, з проханням вирішити питання про монастир, при якому 1926 р. було засновано артіль виключно з черниць (діяла до 1928 р.). Зазначалося, що монахині відмовлялися працювати спільно з селянами, але їх примусив прокурор. Потім черниць звинуватили у підпалі конюшні та загибелі п'яти коней і одночасно порушили питання про закриття церкви й монастиря [10, арк. 10]. Пояснювалося це тим, що в самому монастирі відсутня «п'ятидесятка» віруючих, які б, організувавши релігійну громаду, взяли на себе зобов'язання опікуватися храмом. Додавалося, що ці приміщення частково вже використовуються колгоспом, але «монастир стоїть на перешкоді в роботі колгоспу. За відсутністю релігійної громади, приміщення не ремонтуються і розруйнуються, тому що догляду за ними немає ніякого». 21 вересня 1931 р. влада прийняла ухвалу про закриття цього монастиря [10, арк. 1].

На початку 30-х рр. ХХ ст., після чергової адміністративно-територіальної реформи в УСРР, більш активну роль у ліквідації монастирів узяли на себе

райвиконкоми. Президія Бригадирівського райвиконкому 9 квітня 1930 р. клопотала про передачу Жужманівського монастиря для культурних потреб. Мотивувалося це тим, що він розташований на території жужманівського радгоспу «Свинтрест», який не забезпечений належними приміщеннями для культурних потреб, і закриття цього монастиря підтримав 15-й районний з'їзд рад Бригадирівщини. Далі перед окрвиконкомом ставилося питання про дозвіл на експропріацію приміщення Жужманівського (Гноєвівського) монастиря для культурних потреб [11, арк. 9].

Траплялись і цілком раціональні пояснення. Наприклад, у справі «Про закриття монастиря в хут. Васильчиківі, Святошинського р-ну, Київської приміської смуги» привертають увагу рядки: «...зважаючи на те, що молитовня хоча і має п'ятидесятку, одначе людність нею не користується, за винятком 15–20 черниць, і п'ятидесятка, як виявлено інспектором культу ОВК, існує лише формально, з метою зберегти існування молитовні; молитовня розташована на терені військового будівництва, а поруч з нею – військові склепи з вогнебезпечними припасами, і що закриття молитовні не відіб'ється на задоволенні релігійних потреб людності, оскільки вона може користуватись молитовнею в хут. Рубежівка – погодитись з поданням київської міськради про закриття молитовні і передачу її для використання під культурні заклади учбовому полку» [13, арк. 3].

Закриття Китаївського монастиря в с. Мишалівка (Київська приміська смуга) і передачу його приміщень для розширення житлової площі для інвалідів було проведено у зв'язку зі скаргою жителів села, які стверджували, що на той момент с. Мишалівка була робітничим містечком, на території якого існувало декілька підприємств та державних установ: артіль «Взуття», плодоовочевий інститут, радгосп та інвалідне містечко червоноармійців. У селі діяло дві молитовні – Китаївська Троїцька (колишній Китаївський монастир) та Преображенська. У минулому Київська обитель була філією Києво-Печерської лаври, там скупчувалися монахи, які й тепер мешкають у Мешалівці в кількості 97 осіб, – завдяки тому, що в селі й досі функціонує монастир, але це дає змогу «скупчуватись в селі юродивим та старцям, що негативно відбивається на трудящу людність с. Мишалівці» [14, арк. 4].

Окрема історія трапилась з київськими монастирями. НКВС оприлюднив справу про вбивство, яке скоїв Євладій Чехун, чернець Києво-Печерської лаври з допомогою двох монахинь. На цій підставі окрвиконком вважав за необхідне припинити релігійне життя в лаврі.

Флоровський та Покровський монастирі були передані спілці металістів. В Іонівському (Видубецькому) монастирі розташовувалась дитколонія, в Китаївському – інвалідне містечко, в Преображенському – дім вчених, де частково мешкали студенти. Проте ценці і черниці ще не були остаточно виселені з приміщень. Влада постійно нарікала на те, що спільне мешкання монахів з теперішнім населенням цих монастирів неприпустиме, бо рештки монастирського укладу сприяють утворенню «кубел» розпусти та контрреволюційної пропаганди» [12, арк. 1].

Те саме стосувалося Преображенського монастиря у Ржищівському районі на Київщині. НКВС уважав за доцільне закрити монастир, а приміщення передати під агрошколу – у зв'язку з тим, що існування жіночої обители на території агрошколи «негативно відбивається» на її діяльності [9, арк. 1, 5].

За інтерпретацією радянських чиновників, жителюк с. Богданівка на Дніпропетровщині турбувало те, що чоловіки-селяни кидали своїх жінок і жили з

черницями. Цей факт працівники радянських адміністративних органів «підтверджували» наявністю постійного перебування в монастирі п'ятеро чоловіків, хоч офіційно він був жіночим. Таке «кубло розпусти» не могло існувати поряд з житлами «добропорядних» селян, тому невдовзі монастир закрили [8, арк. 1–18].

Останнім діючим монастирем на теренах радянської України на 1932 р. залишався Браїлівський жіночий монастир в м. Браїлів Жмеринського району Вінницької області. Але постанова Вінницького обласного виконавчого комітету № 356 від 27 грудня 1933 р., зваживши на клопотання робітників, колгоспників та трудящих селян одноосібників у кількості 2729 осіб, ухвалила рішення про закриття цього монастиря. Це клопотання обґрунтовувалося тим, що він використовується для переховування куркульського хліба, який було виявлено Казанівською сільрадою (усього 942 пуди різних культур, згідно з актом від 6.12.1932 р.) [15, арк. 2]. Наклеп на останній діючий монастир було опубліковано в газеті (назва не відома), під заголовком «Контрреволюційне кубло за стінами Браїлівського монастиря», де журналіст Йосип Кисельов у знущальній манері інтерв'ював насельниць обителі [15, арк. 95].

Динаміка нищення православних монастирів на території УРСР вражає своєю стрімкістю – якщо у 1920 р. тут налічувалося 108 православних обителів, то на 1925 р. залишилося тільки 50, на 1928 р. – 9, на 1931 р. – лише 3. Останній монастир закрито у 1932 р.

Як бачимо, усього за 12 років, у результаті планомірних дій радянської влади, було знищено 108 православних монастирів, на місці яких з'явилися освітні, оздоровчі та інші соціальні установи. Ліквідація монастирів здійснювалася в межах виконання ідеологічних настанов уряду. При цьому, на різних етапах більшовицької модернізації суспільства, називалися різні формальні мотиви закриття монастирів. Нові гасла маскували антицерковну природу комуністичних настанов і свідчили про цілеспрямоване, методичне, різновекторне та широкомасштабне нищення старих світоглядних осередків, як можливих виявів антибільшовицької опозиції.

1. Законодавство про релігійні культу (збірник документів і матеріалів). – Київ: Політвидав України, 1971. – 262 с.
2. Луковенко І. Г. Законодавче оформлення правового статусу релігії в УРСР в 20-х – 60-х рр. XX ст. / І. Г. Луковенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 3. – С. 178–186.
3. Мариновський Ю. Ю. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 р. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – Кн. 2 / Ю. Мариновський. – 480 с.
4. О религии и церкви: Сб. док. – Москва: Политиздат, 1965. – 265 с.
5. Правда. – 1929. – 26 липня.
6. Правда. – 1929. – 4 серпня.
7. Фомин Ф. Записки старого чекиста / Ф. Т. Фомин – Москва: Политиздат, 1964. – 205 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 250.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 262.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 290.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 293.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 345.

13. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 149.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 150.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 16.
16. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1075.
17. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2272.
18. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 288.
19. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1064.
20. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 817.

SUMMARY

Anna Makarska

CHANGES IN NUMBER OF ORTHODOX MONASTERIES IN THE USSR THROUGH THE 20–30-th OF XX CENTURY

In the article changes of destruction of monasteries in the USSR, the further destiny of buildings, the grounds of monasteries is considered. It is tracked antireligious activity of the governments in relation to orthodox monasteries in the USSR.

Keywords: religion, the orthodox monasteries, soviet government, destruction, changes, number of monasteries.

Олександр Марущак,

науковий співробітник

Державного історико-культурного заповідника “Межибіж”

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ НА ПОДІЛЛІ В ІІ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розглядається поширення церковнопарафіяльної освіти на Поділлі в ІІ половині ХІХ – на початку ХХ ст., завдання, які російський уряд ставив перед Церквою в галузі освіти, та умови, за яких православне духовенство краю чинило спротив політиці русифікації та пробуджувало національну самосвідомість народу.

Ключові слова: православне духовенство, церковнопарафіяльна школа, школа грамоти, Поділля, русифікація, національна самосвідомість.

У відомій праці Є. Сіциньського “Приходы и церкви Подольской епархии”, яка справедливо вважається настільною книгою дослідників історії Подільського краю, маємо змогу простежити процес формування і розвитку освітньої мережі на Поділлі у пореформену добу ХІХ ст. [15]. Наведені у зазначеній роботі відомості про навчальні заклади (по кожному населеному пункту Подільської єпархії) переконуються, що більшість шкіл належала саме до духовного відомства. Йдеться про церковно-парафіяльні школи та школи грамоти, які поширюються на Поділлі у 60–90 рр. ХІХ ст. Автор пропонованої статті ставить перед собою завдання розглянути обставини, що зумовили поширення церковнопарафіяльної освіти на Поділлі у пореформену епоху, її зміст і місце в соціально-економічному і духовному просторі подільського села, підкреслити подвижницьку роль кращих представників православного духовенства на ниві освіти в складних умовах національного гноблення.